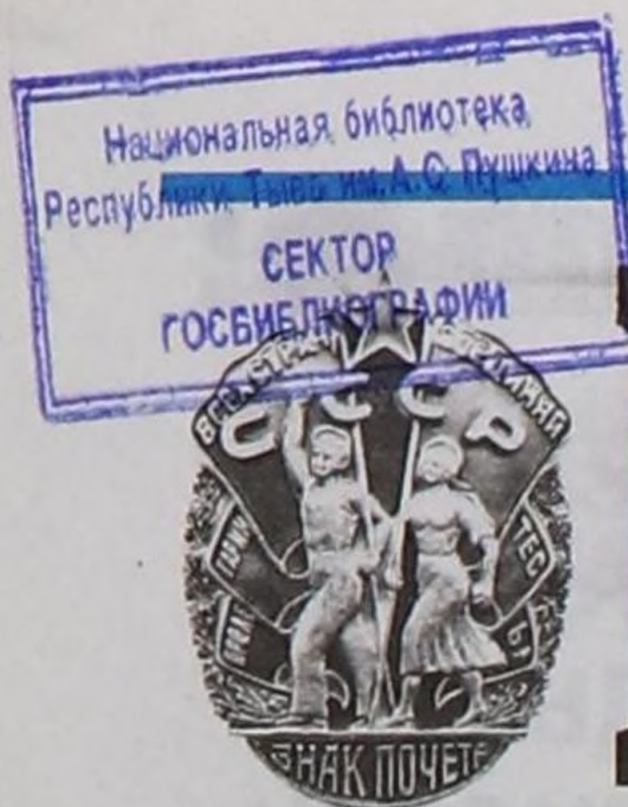




1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru



№48
(19387)

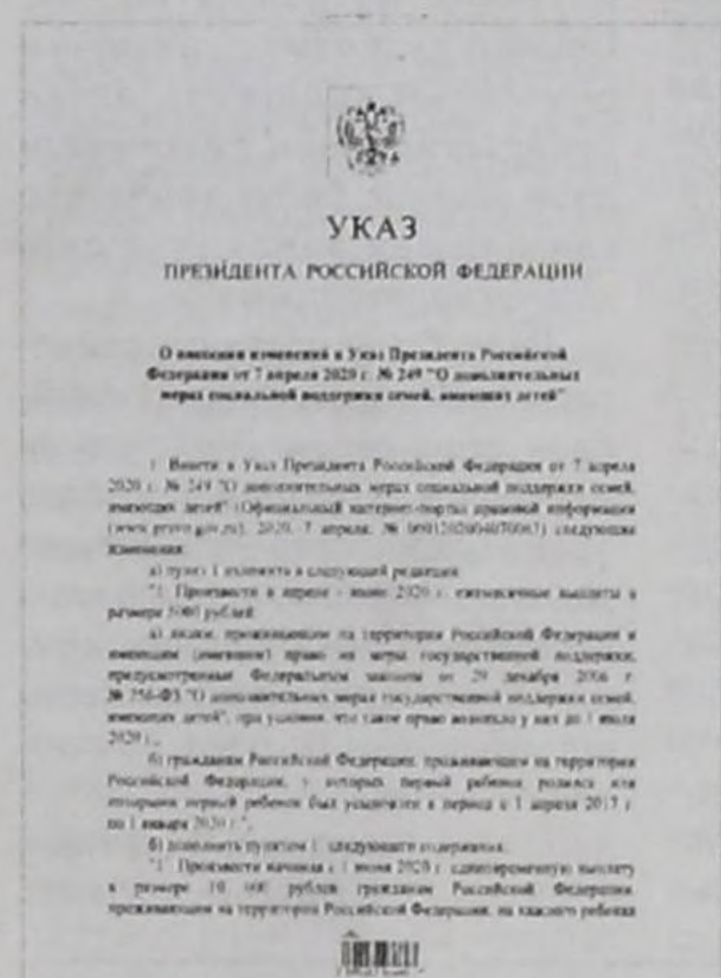
2020 чылдың
май 14
четверг

Хүннүн үнери — 04:27
Ажары — 19:11
Хүн дурту — 14:44

Садар өртээ хостуг 12+

ТР-ниң Чазааның Аппарат хуралындан кыска медээлер

- Бот-аңгыланышкын чурумун май 31-ге чедир узаткан.
- Май 13-тен эгелээр чиигелделер: спорт болгаш оюннарны ажык черге чөпшээрээр. Баш бурунгаар ол черлерни акарицитиг бүдүмелдер-биле арыглаар.
- Аңгы кирер эжиктиг чуртталга бажыңнарының 1 дугаар каътта турар сандыгларның ажылдаарын чөпшээрээр. Хары угда иштинге 4-5 кижиден көвүдөвес ужурлуг.
- Хей кижилер турар черге санитарлыг негелделерни — масканы кедери албан.
- Июнь 1-ден эгелээш, сайгарлыкчылар элээн чиигелделиг чээлиерни ап болур. Ажылчы олуттарын кызырбайн, камгалап алган болза, чээлини бир чыл болгаш эгидер боорда, хуу чок кылдыр санадып алып <https://www.nalog.ru/rn77/business-support-2020/subsidy/> Тодаргайы-биле, коронавирус дээш кижилерниң чидирген орулгазын күрүне канчаар эгидип бээрин, уруг-дарыглыг кижилерге кандыг чаа пособиелер ап болурун ук сайтылардан билип ап болур. <https://coronavirus-tracking.ru/vyplaty-detyam-s-3-do-7-let/> <https://www.gosuslugi.ru/help/>



news/2020_04_15_coronavirus_benefits

- Чазак Баштыңы хуралга хуу сайгарлыкчылар ажылын катап уламчылаары-биле чурт-иштинде-даа, республикада-даа экономиктиг байдалды экижидери-биле күрүнениң хүлээп алган дуза чедирер хемчеглериниң дугайында чугаалааш: «Сайгарлыкчыларның хей кезии бүдүү ажылдап турар деп билир мен. Тудуг болгаш өске-даа бүдүрүлгелер ажылдаары чугула. Бизнес катап дирлип ажылдаарын деткип тур бис. Сайгарлыкчыларның ажылдаарын хорувайн турар бис. Санитарлыг негелделерге чагыртпышаан, ажыл-агыйывысче эглилиңер» — деп, ол чугаалаан.
- ИХЯ-ның илеткелинден алырга, кем-херек үүлгедиишкени ниитизи-биле чавырлып турар-даа болза, араганың салдарындан кижиниң амы-тынынга чедери уламчылавышаан.

МАЙ 9-ТА ШҮҮЛГЕН МӨГЕ АЙДЫҢ МОНГУШ



Материалды 3-кү арындан номчуур.



Тыва Республиканың Баштыңы Шолбан Кара-оол аппарат хуралында марттың төнчүзүндө регионда чоруп турар бот-хоргада чурумунга хамаарыштыр шиитпирин чарлаан.

«Россияның Президентизи марттың 11-де эрттирген хуралында бодунуң туружун бадыткаан: регионнарда байдалдар аңгы-даа болза, кижилерниң кады болгаш айыыл чок чоруу эң кол черде бооп арткан. Бүгү чуртта чарлаан ажылдавас хуннер май 12-ге четкен. Ол 6 неделя ажыл болганы ол. Владимир Владимирович бот-хоргада чурумундан дораан-на ойталавазын сүмелзэн. Кижилерге ол хора чедирип болур» – деп, Ш.В. Кара-оол демдеглээн.

РФ-тиң Росхереглелхай-гааралдың ТР-де эргелелиниң дыңнады-биле алырга, майның дыштаныр хуннеринде республикада коронавирус-биле байдал нарыдаан. Республикада бо хүнде халдавырның негелделери тараанының коэффициентизи чогуур ужурулг деңгелден 5 катап хей болгаш кижилерниң аарыры көвүдзөн. 2020 чылдың май 11-ниң эртенги медээзи-биле алырга, аарааны лабораторияга бадыткаан 144 таварылга бар (100 муң кижиге 44,0).

Тыва коронавирусту кирибес дээш, дыка үр тудушкан. Марттың 6-да инфекцияны бир дугаар эккелген болгаш, оон-на эпидемиологтуг байдал эгелзэн. Төп регионнарда база Сибирь федералдыг округка деңгээрге, Тыва Республиканың девискээринге эпидемиологтуг байдал 3 неделя озалдап, 2020 чылдың апрель 6-да негелдер кирген. Бөгүн республика чаа коронавирус халдавырының тус черден тарааны-биле эпидемиологтуг байдалдың IV чадазында.

Республика Баштыңы ооң-биле холбаштыр, май 31-ге чедир Тыва Республикага бот-хоргада чурумун уздыр деп шиитпирин үндүргөн.

«Бот-хоргада – бодунуң кадыкшылы дээш кижилер бүрүзүнүң харысалгазы болур! Кижилер бүрүзү ол халдавырдан бодун

ТЫВАДА БОТ-ХОРГАДАЛ ЧУРУМУН МАЙ ТӨНЧҮЗҮНГЕ ЧЕДИР УЗАТКАН. ЭКОНОМИКА АДЫРЫН АЖЫЛДАДЫП ЭГЕЛЭЭРИНИҢ БИРГИ ЧАДАЗЫНЧЕ КИРГЕН



камгалаар ужурулг. Маска, хол-хаттар, дезинфекция, холдун арыг-силиниң дугайында бөдүүн чүүлдерни шагда-ла чугаалап келдивис. Ажылдаар черинге, кудумчуга, хей-ниити-даа черлеринге чорааш, бот-хоргада чурумун сагыры албан. Аразын ырак тудары, чүглетаныр болгаш чоок кижилер-биле чугаалажыры, хууда камгалал чүүлдерин ажылгаары дээн ышкаш дүрүмнерни кижилер бүрүзү билдир боор. Бөдүүн дүрүмнерни сагывышаан, халдавырның тараарын кады доктаадыр бис» – деп, республика Баштыңы демдеглээн.

Ооң-биле чергелештир, бот-хоргада чурумундан чамдык кызыгаарлаашкыннарны ужулган. 2020 чылдың май 13-тен кудумчуга селгүүстеп, арыг агаарга күш-культура база спортчу мергежилгелерни кылып болур. Хей кижилер чыгырын болдурбас, аразының ыраан сагыры,

2-ден хей кижилер турбас, ол уруглар ойнаар шөлдерге база хамааржыр. Тус чер чагыргалары селгүүстээр черлерге база спортчу шөлдерге акрицидтиг арыглаашкынны чорудар.

Бот-хоргада чурумун сагыры албан. Аразын ырак тудары, чүглетаныр болгаш чоок кижилер-биле чугаалажыры, хууда камгалал чүүлдерин ажылгаары дээн ышкаш дүрүмнерни кижилер бүрүзү билдир боор. Бөдүүн дүрүмнерни сагывышаан, халдавырның тараарын кады доктаадыр бис» – деп, республика Баштыңы демдеглээн.

«Коронавирус-биле демисел ам-даа үргүлчүлээр болганда, чаа байдалдарда амыдырап өөренир апаар. Эпидбайдал чеже-даа берге болза, өг-бүлелер ажылдап, акшаны эккеп турар арганы тургузар ужурулг бис. Ынчангаш ажыл-ишче чоорту эглип, экономикавысты кады тургусчуп эгелээри чугула» –

деп, Шолбан Кара-оол чугаалаан.

Ындыг болганда, аш-чем аймаанга хамаарышпас садыгларның ажылын эгелээр деп шиитпир хүлээп алдынган. Аңгы кирер черлиг, аңгы оран-савада ийикпе, каът бажыңнарның бирги кадында садыгларга ол хамааржыр. Ол дээрже эпидемия үезинде садып алыкчыларны эрттиреринге бүгү негелделерни: социал дистанцияны, 3-5-тен хей эвес кижилер турарын, холдарны дезинфекциялаарын, маскарлар база перчаткаларны хандырыптар садыглар болур.

«Бир эвес сайгарлыкчы кижилер коммерциялыг ажылын шуудадыр бодаза, Росхереглелхайгааралга бодунуң ажылының регламентин чөпшээрдеп, бүдүрүлгезин херектиг дезинфекция бүдүмелдери-биле хандырап ужурулг. Бир эвес шунту санитарлыг

негелделерни күүседип, ол хемчеглерни сагып турар болза, сайгарлыкчыларның ажыттынып ажылдаарына база дузалажырына белен бис. Чоорту ынчаар киргеш, эпидемиологтуг байдалга ол кандыг салдарлыг болурун база көөр апаар бис» – деп, республика Баштыңы онзалап айыткан.

2020 чылдың май 13-те республика Баштыңының Чарлыына бо чоокку үелерде ажылдап эгелээр садыг объектилериниң долу даңзызы үнер.

Россияның Президентизи В.В. Путинниң 2020 чылдың май 11-де айытканы деткимчениң шунту хевирлерин боттандырап негелделерни хажыт чок күүседир база хандырап даалганы республика Баштыңы аппарат хуралында берген.

«Президентивистиң ажы-төлдүг өг-бүлелерни деткир дугайында медеглели хей ажы-төлдүг өг-бүлелерлиг Тывага дыка херек – деп, Шолбан Кара-оол демдеглээн. – Бистиң республикада хей ажы-төлдүг өг-бүлелер үш кези хире. 3 хардан 15 харга чедир уруг бүрүзүнге 10 муң, 3 харга чедир 5 муң акшаны алыры амгы үеде канчаар-даа аажок улуг деткимче дээрзи чугаа чок. Социал дузаламчы, ажылчын олуттарын кадагалап алган бүдүрүлгелерниң деткимчези дээн ышкаш, бөлүк хемчеглер канчаар-даа аажок улуг дуза деп чугаалаксадым».

Республика чазаның сайыттары федералдыг төптүн тускайлаан акша-хөреңгизи тодаргай кижилерге, бүдүрүлгелерге база организацияларга четкен турары дээш боттары харылаарын республиканың Баштыңы демдеглээн. Регионнуң Баштыңы ол айтыргыны бодунуң контролунда алган.

Тываның Чазаның парлалга албаны.

РЕСПУБЛИКАДА КОРОНАВИРУСТАН ААРААШ ЧОК БОЛГАН БИР ДУГААР ТАВАРЫЛГА БҮРҮТКЕТТИНГЕН

НИЯ



Май 13-те Тыва Республиканың кадык камгалал яамызынга сайыт А.М. Саттың киржилгези-биле брифинг болуп эрткен. Аңаа коронавирус халдавырлыг аарыындан аарааш чок болган бир дугаар таварылга демдеглеттингенин сайыт чугаалаан. Кадык камгалал яамызының дыңнатканы-биле 68 харлыг аарыг кижилер апрель 21-де кезинде өртеңнерлиг эмнелге черинче кирген турган.

Апрель 30-де аарыг кижилер өкпе-дегдиргени-биле байдалы баксырап эгелзэн. Коронавирус аарыын тодардыры-биле ооң ханындан анализ алган түңнелинде аарыг бадыктаттыганын. Ол ышкаш аарыг кижилер боду тынып шыдавадай бээрже, ИВЛ

аппаратын кошкан. Аарыг кижилер амы-тынын камгалаары-биле эмчилер бүгү-ле болдунар хемчеглерни кылган, ынчалза-даа май 12-ниң кезээзинде аарыг кижилер шыдашпайн барган.

Амгы үеде аарааш чок болган кижилер канчап чок апар-

ган дугайында чылдагаанын тодарадып, эпидемиологтуг истелгени чорудуп турар. Чок апарганының чылдагааннарына аарыг кижилер аарыгларының дакпырлажып келгени база ол ышкаш коронавирус аарыының чылдагааны чадавас деп санап турар.

Тываның кожууннарында эпидемиологтуг байдал кандыгыл деп «Шын» солуннуң айтырынга сайыт мынчаар харыылаан: «Тываның 5 кожууннарында коронавирус халдавырлыг аарыы илереттинген, тодаргайлаарга Барыын-Хемчик, Таңды, Тожу, Мөңгүн-Тайга

болгаш Эрзин кожууннарда. Ук кожууннарда байдал таарымчалыг, шунту аарыг кижилер Кызыл хоорайның эмнелгезинде эмнедип турар.

Амгы үеде хоорайда 327 коронавирустан аараан кижилерни чыттырып болур ийи эмнелге ажылдап турар. 58 ИВЛ аппараттары бар. Бир эвес эпидемиологтуг байдал нарыдаар болза, аарыг кижилер чыттырап немелде оруннары салыр аргалар болгаш немелде күштерни хаара тудар арга бар дээрзин, кадык камгалал сайды дыңнаткан.

Виталий ПЕТРОВ.

«Шынның» аалчызы

МАЙ 9-ТА ШҮҮЛГЕН МӨГӨШ БЫН АЙДЫҢ МОНГУШ

Аныяк мөгениң чедишкннерин айтыр болза, солун, чоргааранчыг-даа, 2018 чылда көшкүн чоннарның делегей чергелиг 3-кү оюнунга тирилээн. 2020 чылдың май 9-та шүглүп үнген дээш, моон-даа ыңай демдеглеп болур. Тываның Начын мөгези Айдың Монгуш-биле ооң хүрешке сонуургалының дугайында «Шын» солуннун редактору Виталий Петров чугаалашкан.

деңнелге эрткен. Олар баштай сумо эрттирер дээш чалааннар. Регион бүрүзүнден чаңгыс мөге дээш кириген турган, мен Красноярск, Сайын-Белек Түлүш мөге Тыва, Мерген Монгуш Хакасия дээш киржип чеде бээривиске, чылыы-биле уткуп алдылар, дендии хүндүлээчел чон чорду. Мен бо көшкүн чоннарның



– Бо берге хамчык үезинде бот-аңгылангышкында хүрежир дээш, каяа, канчаар белеткенип турганыңарны сонуургадай көрүңерем.

– Тиилелге хүнүңе уткуштур май 9-та эртер хүрештиң болуру билдинмейн турган. Бо айтырыгны кезек мөгелер Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол-биле сүмележи, дугурушканыыс соонда, дарга бистерни деткээн, ол дээш четтиргенивис илередир-дир бис. Ийе, хүрежир дээш, черле белеткенип турган мен. Вирус дээш сула салдынмай, бажыңга сула шимчээшкннер кылып, шырбайып-ла турдум. Тываның күрүне университетиниң күш-культура талазынга өөренип турган мен. Ында башкыларымның айтып бергени-биле мергежил-гелерни шын кылып, кежээлерде, улус эвээш үеде даштыгаа маңнап, оон ыңай эштерим-биле хүрежи, белеткенип турдувус.

Аарыг непереп турар үеде чонун деткип келген даргавыс Шолбан Кара-оолга четтиргени-висти илередир-дир бис. Хүреш болур дээрге, арай бүзүревейн турдум. Төөгүде чараш оюнну – хүрешти эрттиргени солун, дорт эфирни эрттиргени эки чорду.

– Каяа-даа хүреш болурга, кижиле саны хей болур болгай, бо удаада эвээш болган, а сес мөге хүрежирге кандыг-дыр, чон чокта хос зал боор аан...

– Бо хүрешти эрттирер деп шиитпирни үндүрүптерге-ле, сагыш човал турган мен. Чүге дизе мөгелер аразыңа шилилге эртер, ол дээрге тиилелгениң бир дугаар чадазы, чоннун үнүн алыр чүве. Маңаа мени деткип, үнүн берген чаңгыс чер-чурттугларымга, чонумга четтирдим. Ынчап кээрге, чон боттары-ла үнүн берип, сес шыырак мөгени шилип алганы ол. Хей көрүкчүлөр чокта, шынап-ла, эпчок-даа, ээнзиргей-даа чорду. Чүгле боттарыыс-ла хүрежи, аравыста баштактан-чып-даа турдувус. Спорт зал ээн боорга, арай чиктиг чорду, бо чылдың май 9 хүнү төөгүде мынчаар арткан бооп турар. Оон харын камераларны салыптарга, хей-адыыс көдүрүп келди.

– Силер дээш чоннун соңгупканын эки деп санаар мен, Тываның шыырак мөгелериниң бирээзи болгай силер. Оон мурнунда тиилеп келген маргылдааларыңар дугайында база чугаалап көрүңерем.

– Февраль айда Россияның сумо чемпионаты болган, аңаа



база чедишкнниг киришкен мен. Апрель айда Европа чемпионатында киржир дээш, белеткенип турдувус, ынчангаш-ла боор, белеткенивис дыка шыырак турган. Бо улуг оюннарны хайлыг аарыг дээш соксаткан. Март айда Европага барып киржир дээш, шыырак белеткел болган чүве, ооң салдарын эки деп түңнээр мен, ынчангаш-ла боор, май 9-та тыва хүрешке шүглүп үнгеним бо. А сумо талазы-биле чугаалаар болза, даштыкы чурттарга сумо хүрештери арай берге, долгандыгы иштинге дораан даяныптар болза ол-ла, аштырган деп санаар. Бо хүрештериниң кайызын-даа киржип чоруур болгаш, сонуургалым бедик. Оон ыңай кожавыс Моолдун Төп болгаш Увс аймакка хүрежип чораан мен. Увска «Аймак чааны» деп атты-даа алдым. Улуг Моол база дендии шыырак мөгелер чурту. Тыва, моол чоннарның хүрежи дөмей болгаш, оларның-биле хүрежирде эки белеткел херек апаар, оон башка моолдар күш талазы-биле дендии чон-дур. Шаңнал-макталды удаа-дараа ап чоруур мен. Ол чедишкннерим дээш чонумга, башкыларымга өөрүп четтирер-дир мен.

– 2018 чылда көшкүн чоннарның хүрежинге шүглүп турганыңар дугайында сонуургадай бээр силер бе, Айдың?

– Ийе, ийи чыл бурунгаар Кыргызтанга көшкүн чоннарның байырлалы дыка солун, бедик

байырлалын 2016 чылда телевизорга көргөн мен. Оон 2018 чылда эрттирерде тываларны чалапканынга өөрүүр чордум. Россияның 3 аңгы регионунун адын камгалап сонуургап четкенивис ол. Бис чогум ындыг хей улус чыгыр деп билбээн бис. Байырлыг ажыдышкынынга харын четтикпейн барган бис. Аэропортка-ла бисти уткуп алганнар. Оон сумога тывалар тиилептеривиске, бисти кайгап, сонуургап турган. Бистер боттарыыс девидеп турдувус, ол чоннун хүрежинге даяныптарга анаа, а сумога болза, шыыгдан үнерге-ле ол-ла боор чүве. Кыргыз чуртунга анаа чорду. А моолдар база орта киржип келгеш, хүрежин эрттиргеннер, орта октадып алган мен.

Көшкүн чоннарның хүрежинге килдер аайы-биле хүрештивис, оон шылгараан чемпион үш мөге шаңнадыр чорду. Мен 1-2 дээш түңнел оюнга Иран чурттуг мөгени октадым. Улуг шаңнал ап турган шыырак мөге болган. Оон-на тиилеп каарымга, шаңналынга аътты чедип эккеп берди, баглаашты, курну белекке бергеннер. Дыка өөрүнчү болду, мени кезээде-ле деткип чоруур даргаларымга мөгейип чоруур мен. Ол аътты дораан кыргыз акыйга белекке бээримге, дендии өөрээн, тыва мөгеден белек алдым дээш, бистерни алгап-мактап, чугаалап шаг болган кижиле. Оон Тывага кээримге, Чазак Даргазы Шолбан Валерьевич

ужуражып, байыр чедиргеш, деткимче кылдыр 1 млн. 500 муң рубльдин сертификадын тыпсып бээрге, өөрүнчү болду, кезээде хүндүлөп, мөгейип чоруур мен. Кыргызстандан алган баглаашты көшкүн чоннарның мурнундан Чазак Даргазынга белек кылдыр сөңнээн мен. Оон ыңай мени деткээн чонумга база өөрүп четтирер мен. Чазактын деткип берген акшазыңа немерелээш, үш өрээл чаагай-житкан бажыңны садып алдым, бо хүнде өг-бүлөм-биле ында чурттап турар бис. Өөм иштиниң адын Чинчи дээр, Эрзин чурттуг, сес айлыг оолдуг мен, Сылдыс дээр.

Мени баштай сумо мөгези деп турганнар. Аңаа журналистер-биле ужуражып тургаш, тыва хүрештиң дугайында телевидениеге тайылбырлап, чугаалап турдум. Бо улуг байырлалга содак-шудактыг көшкүн чоннарның бирээзи – тываларның хүрежи дээш кириер деп турган. Моол хүреш-биле дөмей деп чугаалажып турар чорду, чорук-херек чоорту бүдө бээр дээрзинге бүзүрээр мен. Көшкүн чоннарның оюну ийи чыл болгаш-ла болур, 2018 чылда эрткен болза, ам 2020 чылда Турцияга болур чүве, ол чурттуң Даргазы Эрдоган эстафетаны хүлээп ап турар чорду.

– Кайы чурттарның мөгелери шыырак-тыр?

– Ирандан келген мөгелер, турктар, казахтар, моолдар,

черле шыырак боор чорду, та чүзүндө чүве... Оон ыңай аңгы-аңгы чоннарның национал хүрештери бар, солун чорду, дыка сонуургаан мен. Оон ыңай якуттарның республика чергелиг хүрежи болуп турда база четтивис. Моолдун аймактарыңа чеде бээрге сонуургаар боор чорду. Эрес Кара-Салды Увс аймактын моолдары дыка сонуургап чугаалажыр. Аймакта шыырак мөгелерни октаптарга, тываларга аарыкчылаар чорду. Улан-Баторга чеде бээрге тыва мөгелерни шоолуг билбес.

– Каш харлыыңарда хүрежип эгелээн силер база амгы үеде кым деп мөге-биле хүрежирге берге-дир?

– Улуг-Хемниң Торгалыгга өскөн мен, аңаа бичимден турала хүрежип эгеледим. Авам, ачамның хеймер оглу мен, менден улуг акым хол бөмбүүңе ойнаар, угбаларым база-ла ол оюнну сонуургаар улус болду, олар ам аңгы өг-бүлелерлиг. Авамның угу мөге улус. Мен оларны дөзээн боор мен, ачам, авам кайызы-даа узун, уруглары база оларны дөзээн бис. Торгалыг школазынга өөренип тургаш, хүреш бөлгүмүңге барып турган мен, башкымның адын Омак Александрович Шагжы дээр, ол мени хүрештиң аргаларыңа өөрөткен кижиле. Ынчаар-ла хүрештен салдынмастан мен. Торгалыг школазынга 9-ку классты доозуп алгаш, Кызылга кээримге, тренерлерим Эртине Допуй-оол, Омак Шагжы башкым база Кызылче көжүп келген турган, а сумога Адар Куулар дээш база шыырак башкылар өөредип турду. Башкыларымның чугаа-зын дыңнап, олардан аргаларны шингээдиң ап чордум. Чамдык оолдар психологтарга база баар чорду, ийе, а мен чогум психолог башкы-биле ажылдап көрбээн мен.

А сөөлгү айтырыг солун-дур, ийе, мөгелер аразында Сайын-Белек Түлүш-биле хүрежиримге эпчок-даа, нарын-даа чорду. Бо Чаан мөге боду база шыырак белеткелдиг болгаш "алды аргалы".

– Тыва чонуңарга кандыг сүме кадар силер, Айдың?

– Чонумга сүмелээрим болза, айылдыг хамчыкка алыспайн, чурумну сагып тургаш, демниг эрттирип алырын база чоннун ынак «Шын» солунунче чалааныңар дээш, четтирдим.

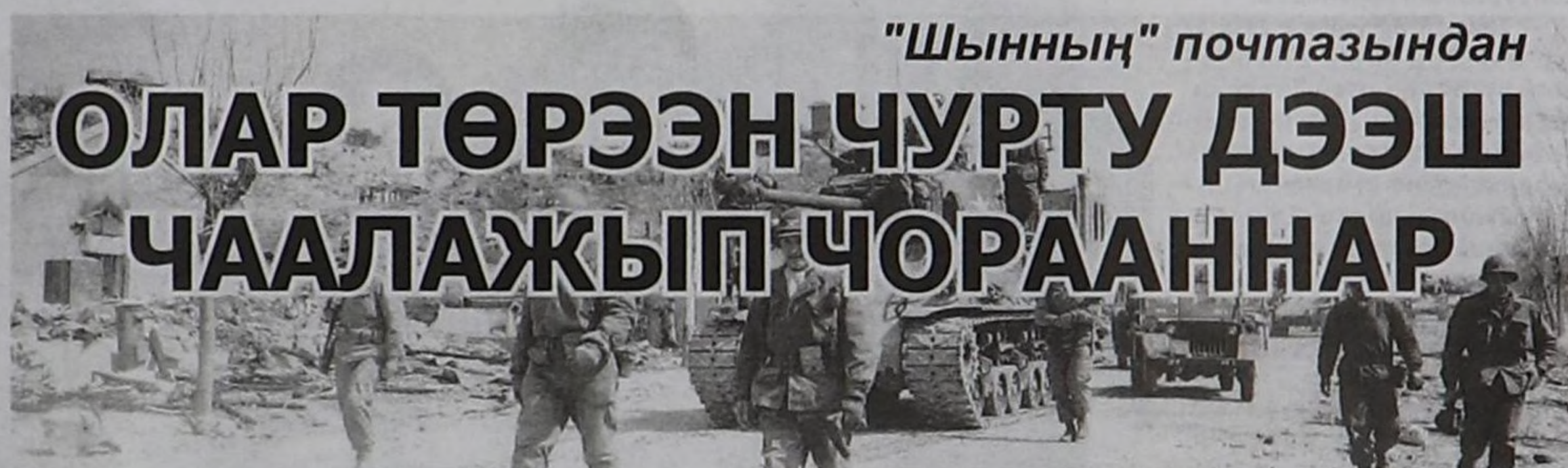
– Моон-даа соңгаар чедишкннерни күзеп, айтырыгларга харыылап бергениңер дээш, четтирдивис.

Бо чылдың майның тос Ти-лелгениң чеден беш чыл ою болгай: Көрөй дайынының киржикчизи, күш-ажылдың хоочуну Куулар Алдын-Херел Алдаевичинин ол дайынга кады тулчуп чораан орус, тыва база өске-даа омак-сөөк эш-өөрүнүн дугайында сактып бижири бистиң ажы-төлүнүн, уйнуктарының хүлээлгези деп билип турар бис.

Көрөй дайыны, ол дайынның Тывадан барып киришкен маадырларының дугайында солун, радио, телевидениеде чедир чырытпайн турганы чажыт эвес, ачавыс база аңаа хомудаар турган. Ийе, маадырлар дээр апаар, чүге дизе Чазактын чажыт доктаалын күүседир дээш (ынчан ССРЭ деп адаар), олар чалынызында хүн бүрүдө ок-боо адаанга амы-тынын бээринден чалданмай, ийи чыл иштинде чаалашкаш келген болгай. Тывадан чоруткан чүс ажыг аңгы-аңгы омак-сөөк оолдарындан чамдыктары эеп келбейн барган: Ноозун Бээжинович Яндак, Чайлаг-оол Шагдырович Сат болгаш өскөлөр-даа. Хомушкун Сундуй-оол орта аараанының түннелинде Тывазынче чанып келзе-даа, ол аарыгның уржундан үр болбаанда чок апарган.

«Кандыг-даа дайын демей, дайын дээрге дайын болгай – хүн бүрүдө өлүм айылы диргели берген турар», – деп ачавыстың чугаалап олурганын дүүн чаа дег бодап, сактып олурар-дыр бис. Соңгу Көрөй биле Мурнуу Көрөйниң аразында үш чыл үргүлчүлзүн (1950-53 чч.). Көрөй дайыны төөгүдө эң-не каржы-дошкун, хөй чидириглиг дайыннарның бирээзи бооп турар: улуг эвес девискээрге (Көрөй чартык ортулук) хөй шериг күжү, ок-чепсек мөөңнээнинин түннелинде хөй кижиле хораан. Каттышкан Нациялар Организациязын төлээп, он ажыг чурт боттарының шеригин Мурнуу Көрөйниң талазынга демисежир кылдыр чоруткан: АКШ (Америка), Англия, Канада, Австралия, Новая Зеландия, Мурнуу Африка Республикасы, Бельгия, Колумбия, Эфиопия, Франция, Греция, Голландия, Филиппинер, Турция. Соңгу Көрөйниң талазынга Кыдат Республика, ССРЭ (Совет Социалисттик Республикаларның Эвилели) киржип турган. ССРЭ ол үедө 4 дивизия шеригни, 40 ажыг муң шериглерни кириген турган: ийи дивизия ужал-чүл; ийи дивизия зениттик артиллерия дээр. Ол болган дайынга 5 сая, өске сан-чурагайлардан алырга, оон-даа хөй кижиле амы-тынындан чарылган. Ол чок болган улустуң сезен хуузу шериг эвес, анаа тайбың Көрөйниң чурттагыч чону, дыка хөй хоорай, суурларның чурттагычлары ок-боодан, бомбардировкалардан, аарыгаржыктан, аштааш кырылган азы чурттап олурган черинден дезип чоруур ужулга таварышканнар.

Борта хамаарыштыр, дайын, өлүм деп чүл деп чүвени караам-биле көргөн мен деп ачавыстың чугаалап олурганын ам-даа утпаан бис: Алдын-Херел Алдаевичинин турган батареясының (бир батареяга сес пушка турар) чанынга оран-савазын чидирген кезек тус черинин чурттагычлары, чамдыгы төрөл бөлүк улус хевирлиг, кулузуннар, чадаң ыяш аразында турлагып туруп алган дээр кижиле. Шериг оолдар оларны кээргээш, ам канчаар боор, солдаттарның чөмөнгөш төтпейн барган чөмөнгөш артынын улуг саваларга (демир-хуунарга) холуй куткаш, бүдүү чажырып чедире бергеш, аштаан улусту чөмгөрип турган бис дээр кижиле. Чедире бергеш, бир кижиле узун ыяш тудуп алгаш, кортпактап тургаш, чаңгыс черге шуптузу олурар кылдыр негээр, өске эштери баш бурунгаар белеткеп алган аяк-савазынче кудуп бээр, оон башка мурнун былаажып чүткээш, аяктарын төп алып турган. Кыдындан дыка-ла кээргеп көрүп турган бис дээр кижиле. Чөм артынын чажырып чедиреринин чылдагааны: офицерлер көөр болза, кончуур, чөмгөш дизе тус черинин чурттагычлары-биле харылзашпаңар дээр турган, ССРЭ ол дайынга чажыды-



биле киржип турганындан ындыг чадавас, батарея бомбалаашкын соонда өскээр көже бээр, ол аштаан улус соондан база көжүп чедип кээр турган.

Ол коргунчуг дайынга та чеже кижиле бодунуң чоок кижилерин чидирген, та чеже бичии чаштар өскүс калган, кандыг-даа дайынга бөдүүн чон, улуг назылыг улустар, чаш ажы-төл хилинчектенер болгай.

Тывадан барган орус, тыва оолдар баштайгы ийи чылда Иркутск биле Хабаровскиниң артиллерия дивизияларына шериг албан хүлээлгезин эрттирип алган турда, 1951 чылдың чазынында кыдат эки турачылар кылдыр кыдат шериг хепти кедиргеш, Маньчжурия таварыштыр поездилерге ок-чөмзөз-биле кады Соңгу Көрөйге кирипкен. Хабаровск дивизиясы Пхеньян чоогунче кире берген. Иркутскиниң артиллерия дивизиясы Сыкыйджу, Чхосан хоорайлардан ырак эвеске аэродром, гидроэлектростанциялар камгалап турган. Ынчангаш ол ийи дивизияның солдаттары шоолуг билишпес. Чүгле харын караулче үнгөш, чаңгыс объект кадарып турган болза, ынчан харын таныыр апаар.

Бир кезээ Хабаровск дивизиязындан чок болган солдаттар экелген деп медээ дыңналган. Ачавыс эштери-биле соок-бажың чанынга чеде бээр, 2 чүтк машина долдур чүдүрүп каан кижиле мөчүлери бар болган. Офицерлер ону көрбөңөр дээш, ырадыр чоргузупкан: чеден ажыг кижиле чаңгыс дүне бомбалаашкынның түннелинде чок болганы ол (орус дылга ону «прямое попадание» дээр, оңгарны часпайн дүшкөш, бомбаның часты бээрин ынча дээр). Ол мөчөөн аныяк оолдарны Кыдаттын Порт-Артурга орнукуштукан. «Хөй чидириг Хабаровск дивизиязынга болган» – деп, Алдаевич чугаалаар турган.

Бомбаларның бузундулары белен дегбизин дээш, пушканы чүгле хоолой көстүп турар кылдыр оңгарга тургузуп алгаш, адар чылдагааны ол: чоогунга бомба частырга, чидириг эвээш боор. Чаа от точказынга («огневая точка») келген болза, оңгар казарына чүгле 4 шак бээр (кезек чеди кижиден тургустунган). 2 чыл дургузунда Алдын-Херел Алдаевичинин

батареясы 12 катап турар черин солаан. Ачавыс 2 чыл үргүлчүлзүн дайын дургузунда орта удуп көрбөзүн бис дээр кижиле: барык-ла хүннүн чыгыгы 15-16 хире бомбардировщиктер дүне кээп бомбалаар. Чамдыкта мырыңай чер чырыже чедир бомбалаптар. Бир катап 4 шак ажыг от ажыдып кээрге, снарядтар безин төнөр часкан деп чугаалап олурар кижиле. Бомбалаашкын бичии үзүктелти бээр аразында солдат оолдар майгыннарже киргеш, чадып каан матрацтар кырынга шериг идик-хеви-биле чыдыпкаш, бичии када удуй кааптар бис дээр кижиле (кыжын-даа, чайын-даа). «Бомбалаашкын үезинде чаңгыс бомбаның безин даажы дыка улуг болур, а бомбаларны хары угда эндере октаптар болгай – чер-дээр тутчу берген дег апаар, ол кончуг берге үзүктел чок от ажыдып турар үедө бодунуң пушкага ооргаланып турар сен» – деп, Алдын-Херел Алдаевич хөөрээр кижиле.

Тус черниң агаар-бойдузу ындыг болгаш чамдык таварылгада каш хонук үзүктелбейн чаыстаптар. Ынчан чаыска өде берген шериг форма аартай бергеш,

рал-чуртталгага, өскээр чугаалаарга, дайынга-даа, тайбыңга-даа быжыг тура-соруктуг, бурунгаар үзөлдиг, эрес-шооа болганы бичизинден-не күш-ажыл-биле доңнашканы деп бодаар бис. Назылап кырыл берген ава-ачазында дузалажып, 12 харлыындан-на кадыг ажылды кылып, аятка андазынын кошкаш, черни чарып, тарааны тарааш, дүжүдүн ажаажып эгелзэн. Угбалары, акылары баштанып чоруй баарга, чааскаан бүдүн аалдың малын кадарар кижизиле болу берген. Ажылгыр кашпагай чоруу шеригге база улуг рольду ойнаан, Алдаевич дайынче чоргуже чедир кырган ада-иезин азыраан. Черле ынча ачавыс кончуг шыдамык, кандыг-даа бергелерге таваржы бергенде, бир-ле дугаарында канчап ону шийтпирлээрин бодаар кижиле. Муңгаралга белен алыспас кижиле болгай. Эш-өөрү көвей, дузааргак болгаш чазык аажы-чаңгыг. Ачавыс алыс ол буяны-биле улуг назылаан чадавас.

Бир катап: «Кадыңар база чүгээр шээй, ачай» – деп, уруу чугаалаарга, «Аваңарның база үлүг-хуузу бар, уруум»

"Шынның" почтазындан

Олар төрөөн чурту дээш чаалажып чорааннар

шаптыктай бээр боорга, китель, чүвүрнү ужулгаш, сапыктарны кеткеш, майкалыг, ырыктааштыг от ажыткаш туруптар турганнар. «Аныяк-ла турган болгаш, шыдажып турган чадавас бис» – деп, бистиң ачавыс сактып олурган.

Бөдүүн кижинин салым-хуузу дайын үезинде кайы хире шыдажып арга чок берге боорун, тулчуушкун соонда өскүс арткан чаш төлдү турк солдаттың камгалап алырын 2017 чылда «Оскар» шаңналында Турцияның мурнундан идип үндүргөн турган «Айла» дээр кинода көргүзүп турар. («Айла» дээр «Ай чыры» дээни ол, режиссеру Джан Улкай). Ук ажылды амыдыралда херек кырында Көрөй дайынына киришкеш келген турган Турцияның хамаатызынын салым-чолунга даянып алгаш, кылган бооп турар. Кинода чамдык улуг эвес четпестер бар-даа болза (четпестери чок кино турбас), кол уткасында буяныг чорукту, кээргээчел сеткилди тодазы-биле көргүскөн.

Тывадан чоруткан Көрөй дайынының маадырларының дугайында материалдарны ийи номда онза чырыткан: 1) Валерий Ховалыгович Кара-оол «Эр адын бадыткаан», 2015 ч.; 2) Алдын-кыс Чамзырыновна Комбу «Эрзинин эрес-дидим дайынчылары», 2015 ч.

Көрөй дайынының өөскүп үнгениниң чылдагааны Ийиги делегей дайынының уржундан болган бооп чадавас, ынчангаш Көрөй дайынының киржикчилерин Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилеринге деңнеп каанында утка бар ышкаш.

Ачавыс бодунуң эш-өөрү-биле төрөөн чуртунче эеп келгени – улуг аас-кежик деп билип турар бис, чанып келгеш, алыс черле күш-ажылга бичизинден эгелеп дайдыккан болгаш, каш-ла хонук дыштанган соонда, тайбың ажылче шымнып кирипкен. Хөй чылдарда болчукчулап, сөөлгү 20 ажыг чылдар дургузунда Чадаананың орук-тудуг эргелелинде мастерлеп ажылдааш, хүндүлүг дыштанылгаже үнгөн. Күш-ажылга шылгарал дээш, Күш-ажылдың хоочуну деп медальдарның, хөй санныг мактал бижиктеринин эдилекчизи. «Кандыг-даа ажылга ажылдааш, ажылымга ынак чораан мен» – дээр кижиле.

Алдын-Херел Алдаевичинин амыды-

– дээр. Эки шынарлыг аш-чөмни кылып берип, сагыш-сеткили чаагай чораанында дээрли ол. Ачавыс Ондар Арак Данзуруновна-биле ачавыс ам-даа чанывыска чурттап, ажыктыг арга-сүмезин берип чораан болза деп, болганчок-ла бодай бээрдир бис. Бир эвес бистер, уруг-дарыы, уйнуктары, ада-иевисти, өгбелеривисти утпайн, сактып-бодап чоруур болзувусса, олар кезээде чанывыста дег, сагыш-сеткиливис чайгаар-ла чылып келген ышкаш апаар.

Хөөкүй ачавыс бурганнай бергигеже чедир дайынга кады чораан эш-өөрүн сактып, чугаалап олурган кижиле. Чажыт дайынның дугайында чугаалаары 1985 чылга чедир хоруглуг турда, республиканың «Шын» солунунга бир дугаарында Көрөй дайынының дугайында бодунуң материалдарын парладып эгелзэн кижиле. Көрөй дайынының киржикчилеринин адын мөңгөжидип, тураскаал (мемориалды) кылырын Тыва Чазактан дилеп, «Шын» солун таварыштыр ажык чагааны 5 чыл бурунгаар бижээр турган.

Дайынның маадырлары дириг чорда, оларның сеткилин өөртүп, ат-сывын делгередип, аныяк-өскөнгө үлгөргө болдуруп, чонга тарадып чоруур болза эки деп бодаар бис. Дириг-даа, мөчөөн-даа солдаттарны утпас ужурулгусу. Тывадан чоруткан Көрөй дайынының киржикчилеринин аразындан сөөлгү арткан кижиле бистиң ачавыс чораан деп билир бис. Ачавыс Көрөйдөн Кыдат республиканың «Найрал» деп медальдыг келген. Куулар Алдын-Херел Алдаевичиге 1996 чылда РФ-тин Президентизи Б.Н. Ельцинниң адын салган дужаалы езугаар, Жуков аттыг күрүнө чергелиг медальды, генерал В.Л. Говоровтуң адын салган «Фронтоник 1941-1945» деп ылгавыр демдекти, «Тиелелгениң 70 чылы» деп юбилейлиг медальды тывыскан.

Бо материалды ажыглап, Көрөй дайынының киржикчилеринин шупту ажы-төлүн, дөргүл-төрелин, уйнуктарын өгбелеривистин ат-алдарын мөңгөжидери-биле чугааны көдүрүп, сүмележип көөрүнче чаладывыс.

Оглу Александр КУУЛАР,
уруу Анна ОНДАР.

Диига КЫРГЫС : «МЭЭҢ АМЫДЫРАЛЫМ — МЭЭҢ ХОЛУМДА»

«Мээң амыдыралым — мээң холумда» деп дамчыдылганы Тываның телевидениези өйлеп-өйлеп көргүзүп турар. Аңаа бис тараачында, арат ажил-агыйлыг мурнакчы кижилер-даа дугайында, ол ышкаш күш-ажылдың болгаш дайын хоочуннарын, экономиканың, культураның ажилдакчылары-биле элээн хөй дамчыдылгаларны эрттирген бис. Бо удаада Тываның экономиказының, культуразының хөгжүлдезинге бодунуң үлүг-хуузу берип чораан күш-ажылдың хоочуну Кыргыз Надылов Дииганың чурттап оор бажыңга чедип чугаалашкан бис. Ооң-биле чугааны парладывыс.

— Хоочуннарывыс аныктарга база үлегер-чижек болур болгай. Бистиң эртен оруувус дээрге оларга өөредиглиг болур, бодунарның дугайыңарда чугаалап көрүңерем.

— Ындыг харын. Хамык ужуру чүү чүведе дээр болза, кижичи бичи чорда чонуну, ылаңгыя удуртур баштаар улустарның, идегели черле кончуг чагыг болуп чораан. Чүге ынчап чугаалап тур сен дээр болза, мени он алды харлыымда чайлаг школазынче башкылап чорудупканын маңаа сактып чугаалаксап тур мен. Чүге дээрге кожуунга баргаш, чагырга даргазы, өөредилге эргелекчизи мындыг даргалар-биле он алды харлыг кижичи ам болза, бичи кижичи деп болур, айтып бээрге, херек болза чугаалажыр. Тес-Хем, Эрзин ынчаарда чаңгыс кожуун турган, ооң бир сумузунга болза, чайлаг школазынга башкылап, бодунуң күш-ажылчы базымымны оон эгелээн кижичи мен. Ооң кол барымдаазы чүү болган дээр болза, бистиң школа башкыларының ылаңгыя ынчаарда бисте өөредилге яамызы деп тускай яамычок, Культура яамызы турган. Культура яамызының школа секторунун эргелекчизи, ам бээр чурттап ажилдап амыдырап чоруур Оюн Араптанович Долгар-оол дарга бисти, бөлүк оолдарны, эккелгеш, чайлаг



школазынга ажилдаар силер деп даалга бергеш чоруткан. Ону күүседип, ажилдаан бис. Мен 1939 чылдан эгелээш, ол-ла хевээр өөредилге база уламчылап шыдавайн барган мен. Мынчап ажилдап, чайлаг школазынга башкылап чоруп турумда-ла, 1939 чылдың күзүнүнде школага өөренип кыштаан, амды чылдың чайын аалче дыштанып, ол үеде чоруптарымга, АРЕВЭ-ниң ол кожуун комитетинин пионерлер, школачылар килдизинин эргелекчизинге соңуп алырга, ол хевээр өөренимдей барган мен. Ынчангаш херек кырында бичи назынымдан эгелээш, 1943 чылга чедир Тес-Хем кожуунга АРЕВЭ-чилер болгаш аныктар ортузунга ажилдап чораан мен. Маңаа демделеп каарын чугула деп санап турар чүвем болза, ол үеде, бир болза, дайын үези бооп турар, бистиң хамык ажил-херээвис, бүгү-ле хөдөлүп турар күженишкениннеривис, фронтуга дайылдажып турар маадырлыг Кызыл Шериге дуза көргүзери. Дузаламчы чыыр дээш, ол Эрзин-Тес кожууну 1940-1941 чылга чедир чаңгыс кожуун турган болгай, ынчангаш ол кожуунуң эң-не ырак черлеринче, чижээ, О-Шынаа, Качык дээн ышкаш суурларынче мени чорудуп турган. Ынчан чон дыка-ла идепкейлиг, ол белек-сунамче, черле ынчаш фронтуга хамык чүвени чарлаткан, тирилгени хандыраарынче угланган ажилды ылаңгыя чон, аныак-өскен дендии улуг күженишкени-биле чорудуп турганын сактыр-дыр мен. Ооң бир тодаргай херечизи болза, Тываның АРЕВЭ органи-

зациязы, ам болза комсомол, ол үеде комсомол организациязы, бир талазында бүгү школаларны республиканың школаларын шефке алган турган, ийи талазында, алдын уургайларынче АРЕВЭ-чилерни болза хөйү-биле эвилелдеп, ынаар ажилдадып чорудуп турган. Мындыг.

Ынчангаш ам сумуларда школа бүрүзүңге АРЕВЭ-ге боттарының күзели-биле демги ол чунар-бажың тудуп бээр деп, ындыг эгелээшкени-биле ажилдап турган. Ол ындыг эгелээшкени боттарының Улуг Хуралынга 1940 чылда болган АРЕВЭ-ниң чеди дугаар Хуралының доктаалын хүлээп алгаш, көргүзүп, Тываның АРЕВЭ-зи күүседип шыдаан. Дыка хөй школаларның чанынга чунар-бажыңнары туткан. Мен Тес-Хемниң АРЕВЭ кожомунуң төлээзи бооп, Бай-Дагның школазынга чунар-бажың тудуунга, орта туруп алгаш сүмелеп, эгезинден төнчүзүңге чедир кылчып, ону организасташкан кижилерниң бирээзи бооп турар кижичи мен. Оон ыңай, база-ла ол-ла чылдарда, Тываның бүгү-ле кожууннарындан бо Нарын алдын уургайы, Эмэ, Хараан, Чиңге-Каът дээн ышкаш ындыг улуг-улуг алдын казар черлерге хамык аныктарны организастап чоруткан турган чүве. Аныктарның тускай бригадазын организастап алгаш, оларның аразыңга мени ол Нарын алдын уургайыңга АРЕВЭ-ге төп комитетинин бодунуң организакчызы дээр ындыг ажилче база чоруткан. Ам бодап турарымга, дуу Бай-Тайгадан, Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик дээш өске-даа кожууннардан хамык аныктар келген. Аныак-өскенни эвилелдеп алгаш, ортаалдың уургайының баштаар черинин ында Нам организакчызын база тускай кижичи тургускан турган. Алдынның черле чугула ужурудузун барымдаалааш, турган директорундан аңгыда база Төп комитеттин төлээзи тускай директор ынчаарда болза, Соян Даваажал деп кижичи орта даргалап чедер берген. Канчаар-даа аажок хайнышкынныг ажилдап турган, ол нарын, берге үеде.

(Уланчылыг).

ТЫВА ЭРТЕМНИҢ КӨРҮЖҮ

Эрткен XX-ги чүс чылдар бүгү делегей эртемінде ажыдышкыннар-биле делгем болган. Эртемге салгал-дамчыыр бүдүмелдер (ДНК, "дезоксирибонуклеинниг" азы РНК, "рибонуклеинниг кислота") билдинген.

Бо хүнде чаа коронавирус азы SARS-CoV-2 (эртемде тодаргай ады-биле) бүгү кижилерни дүвүрөткен. Бүрүс (орус дылда "вирус") РНК-бүдүмел-биле холбашкан.

Бүрүс — каракка көзүлбес хензиг дириг бүдүмел. Ол мага-ботче өрүмнөп кирер. Ынчаар бүрүстер

саны көвүдээр болур.

Чаа бүрүстү нерв системазынга салдар чедирер деп көргөн.

Ынчалза-даа дарый мага-ботта дуза чедирер система (иммунитет) бар. Эскерерге, муң-муң кижилер сегип турар.

Алызында — иммуноглобулин-бүдүмелдерге келир бис. Чижээ, анализтерден иммуноглобулин-нер М болгаш G ("джи") көрүп болур. Ынчаарда иммуноглобулин G-бүдүмелге идегел улуг.

Мага-ботта өске-даа микроб азы макроорганизмнер кайы көвей. Оларны паразиттер дээр.

Шинчилелдер үргүлчүлөп турар.



МОНУ БИЛЗЕ ЧОГУУР

Микробтар болгаш макроорганизмнер мага-ботта таваржып турар. Оларны таныыры чугула.

Бирээде, чаа коронабүрүстү эртемде тодаргайы-биле SARS-CoV-2 деп адаар. Ниитизи-биле коронабүрүс чеди хевирлиг.

Бүрүс — хензиг дириг бүдүмелге хамааржыр. Бүрүстер грипп, гепатитти база тывылдырар. Гепатитте бүрүстүң дөрт аңгы (А-, В-, С-, D-) хевирлери бар. Тывада гепатит С доктааттыг деп санап турар.

Оон ыңайда микробка — бактерия база хамааржыр. Ол кара чаңгыс клетка болур. Бактерияларның янзы хевирлери хүрээлел бойдуста бо-ла чоруур. Мага-ботта микробтар аразында Escherichia coli (E.coli) азы «эшерихия коли» бар. Харын-даа ооң бодунуң безин вирустары бар. Бо таварылгада бистиң мага-бодувус

үш каът бажың сагындырар.

Мага-ботта геликобактер (Helicobacter pylori) база таваржыр. Геликобактер мырыңай шааандакы үениң төлээзи болур. Ол гастрит тывылдырар. Бо үеде тыныш дамчыштыр безин геликобактерни тодарадыр арга дарый бар.

Ынчаар мага-ботта микробтарны билзе чогуур. Ол профилактика болур.

Ийиде, микробтарда бүгүле дириг бойдуста дег чаңгыс ол-ла салгал дамчыыр бүдүмелдер — ДНК азы РНК бар.

Эртемденнер чаа тургустунган эртем-шинчилел төвү-биле кады чоокта Тывага 560 кижиниң кадыкшылын шинчилээннер. Ынчаар макроорганизмнерни база тодарааткан. Дыңнадылгар үргүлчүлээр.

Урана КАВАЙ-ООЛ,
биология эртемнеринин доктору.

КАЙДА-ДАА БОК-ЛА, БОК...

Май 8-те редакцияга «Дар» дача ниитилелинин даргазы Саида Сат келгеш, хомудалын кириген. Ол дачаның девискээринде «Каа-Хем» уургай разрезинин талазында кашла хонук бок-сак көстүп келген. Ында мал-маганның сегин октапкан болган. Ол бокту хоорайның азы болза Каа-Хем суурнуң чурттакчыларының октапканы илдең, көскү.

Байырлал хүннеринин мурнунда ол сек бокту ынаар октаптар болза, кым-даа херекке албас

чадавас деп бодааннар. «Дар» ниитилелинин кижигүннери даргазынга ында сек октапканын дораан дамчыткан. Оон даргазы боду баргаш, ол боктуң сегин тирттырып алгаш, редакцияга келгеш, журналистерге чугаалап берген.

Дачаның чурттакчылары ынаар черле богун төкпейн турган, хенертен мал segi көстүп кээрге, хомудалын чугаалап турганнар. Россельхознадзор алды дугаар бижи каан, ынаар телефон долгаарга, чаңгызы-даа харыылаваан, та ажилдавас дугаарларын айтып каан, ужуру билдинмес.

А Роспотребнадзорже долгаарывыска, биске тайылбырлааны болза, «Амгы үеде коронавирус айылы дээш, чайычок, чоннуң кадыын камгалап, бүгү аялың ол хамчыкче углаанын чугаалаан. Дараазында «Енисей» регионал эргелели бойдус харылаар федералдыг албан чериниң ажилдакчылары болза, «Бис мындыг айтырылгар харыылавайн турар бис» — деп чугаалаан.

Эпидемиология болгаш гигиена төвүнче долгааш, шуут чадап каан бис. Оон ыңай «Каа-Хем» хөмүр-даш уургайы-биле

база харылзашкан бис. Олар биске мынчаар тайылбырлаан: «Бо айтырыгны бижимел-биле чорудуптарыңарга, харыылап бээр бис» деп дамчыткан.

Май 12-де Кызыл кожуунуң чагыргазынче телефон дамчыштыр Шолбан Леонидович-биле чугаалажырга, «Чагырге чагаадан бижи киририңерге, ол бок дугайында айтырыгны шийтирлеп, ону хыналдага алып бис» — деп харыыны берген. Ынчангаш «Дар» дачазында мал segi октапканының дугайында айтырыг ажык бооп артып турар. Бо



боктуң талазы-биле айтырыгны дарый шийтирлептерин чурттакчылар манап арткан.

Алла ДОНГУР-ООЛ.

Александр Маныгеевич Чимба (Сарыг-Донгак Чирик-Маныгы оглу Чымба (1906-1983чч.), ТАР Чазааның даргазы болгаш Тыва автономнуг областың Исполком даргазы (1941-1961 чч.) бот-намдарын 1976 чылда бижээн.

(Уланчызы. Эгези № 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46 (19385) "Шында").

Демги орустарың дээрге сөөлгү шанак оруу-биле Кызылдан чин сөөртүп келген улустар болду.

Ам таныжып, оожургап алгаш, удур-дедир айтыртыныпкаш, база-ла бистер ышкаш, чогум чүү болган деп чүвени көңүс билбес мындыг болдулар. Ол аразында баштай аңаа чыгып келген улус Хөндөлең-Аксының дужунга, Хемчик кыдыына тургулаан кожуунуң албан кылыр өглерин Алдын-Булакка коржаа-биле кады камгалаар сорулганы барымдаалааш, көжүрүп эккелген болду.

Кожуунуң нам, аревэ хорааларының даргалары ооң мурнунда каш хонук бурунгаар Кызыл кире берген турганнар. Нам хораазында нам комиссиязының даргазы Ак чурттуг чаңгыс Чолдак-Устуң бар, кожуун тергилекчизи Карма-Сотпа демги чүвениң сураан дыңнааш, дүүн-не Аянгатыда аалынче дезип үнгеш, ында барып алган тергилекчизиниң оралакчызы Чадамба, нарын бижик даргазы Шиниң база-ла аалдарынче дезип чангылай бергилээн. Ынчангаш кожуунуң куруг, ээн өглери арткан мындыг турган болгай. Кызыл баткан даргалар-даа канчаар, олар албанда барган улус-тур, а кожуун чагыргазының даргаларының дескен ужуру биске черле билдинмес бооп турган.

Ол хүн дүнеге чедир аңаа чыылган кижичерле беш чүс чедер берген турган, ол ыңча кижиде хүнезиниң кижичаңгыс-даа чок, анаа-ла дүвү далаш-биле чүгле куруг боттары четкилеп келген. Ол дээрге колдуунда-ла Хөндөлең, Шекпээр, Көп-Сөөк, Аксы-Барлык, Аянгаты, Эрги-Барлык сумуларының улустары. Ам ыңча хөй аъттарны чүнүң-биле чөмгөрерил, ыңча хөй кижичаңгыс-даа чок, канчаарыл? Аъттар дугайын эртен шийтирлеп болур, а ол хүнүң бадыр чөм чивээн куруг кижилерни канчаарыл? Барлык-Аксының үстүндө Дөң-Терекке Езуту чагырыкчының бедик бажың дээр бажыңга Барыын-Хемчиктин баштайгы школазы аңаа ажиттыңган. Ооң бажызы Бак-Көк турган чүве, ол черле кончуг шоваалаң кижичаңгыс, бир кезек сумуларның даргаларын, нам үүрлериниң аревэ үүрүнүң даргаларын чыып, хуралдааш, Хемчик ол чарыында хомушкунуң бай Оңгак-Хелинниң (черле кончуг улуг теократ лама-ла болгай) шарылары дээрге ажил кылбас болгаш кончуг ириң дег чиндиңейнип турар чүвелер болгай. Ону баштай эккеп, чиир деп шийтирилээн мындыг бис. Мынча кижиниң аразында кандыг эрлерни чок дээр сен, шынап-ла, удаваанда, дүн ортузу-даа четпээнде кончуг эрлерин беш хамаанчок, он кончуг шарыларны бо сывыртап келдилер. Ол аразында Алдын-Булак кире орук аксында шуптузунда таңныыл тургускулаан мындыг. Ам ол хүн кара эртенги хевээр аъш-чөм ишпээн-чивээн эрлер чүү боор, демги шарыларны ол-ла дораан чыттыр шапкалааш, коржааның

складында садыгның кончуг улуг шой паштарын үндүргеш, ожу даштары салгылааш, чер бүрүдө от уждуп, эътти дүлө-ле бергилээн. От салыр ыяш дээрге база-ла коржааның кадырып каан топка ыяжы-ла болгай. Хемчик унунуң хары эрип калган болза-даа, дүне сооксумаары база кончуг турган. Ынча хөй кижичаңгыс боор, анаа-ла ак шөлде та чеже одаг кылган чүве, чер бүрүдө-ле одаг чүве болганда, чырык база эки. Ынчангаш ол дүне удаан, чыткан кижичаңгыс чок, даңны атсы эът дүлүп чип тура хонган. Ол дүне ыңдыг чаа тодаргай медээ-даа дыңналбады. Чамдык ийи-чаңгыс

АРЕВЭГЕ КИРГЕНИМ

чорумал улус четкилеп келир, олардан Чадаанада болган херек дугайын айтырарга, чүнү-даа билбес боорга, бо-даа бүзүрел чок кижичаңгыс дээр, шаанда аңаа турган хүрээниң ламалары олурп турган казанактарга апарып суккаш, даштыңга ийи-бир кижиге таңныылдадып каап турган кижичаңгыс.

Эртен даң адып, хүн чаа-ла дээр турда, хамык улусту чаңгыс черге чыгыңар деп чарлады. Улус-даа ол-ла дораан чыылды. Демги башкы Бак-Көк улустуң ортузунда ойбактай хостап каан черинге туруп алган:

— Ам дээрзине Чадаанада болган херектин ужуру тодаргай эки билдинмес хевээр, ынаар бадырган улузувустан-даа чүве сура. Чадаананың кара-бажыңдан үнгеш, четкилеп келген феодалдарның чугаазын дыңнаан кижилерниң сөзүндө алырга, ам бо эрткен дүне ийикпе азы ам келир дүне бистиң кожуунуң төвүн эжелеп алыр бис дээр-дирлер. А чогум чүү деп ыңдыг улузу ол деп чүвени билир кижичаңгыс. Анаа араттар эвес деп чүве черле тодаргай болур ужурулуг, чүге дээрге бажың-кинданга хоругдап олуртуп каар. Феодалдарны анаа-ла хостап салыпканын көрүңер даан. Ындыг төлээде, бистер серемчилелди черле кошкатпас ужурулуг бис. Ындыг болза-даа, ам маңаа анаа-ла боо-чөмзөк чок, хол куруг мынча хөй кижичаңгыс, аът-хөл шүүдедип, улус, чон дүвүредип турган херээ чок деп бодайдыр мен. Эң тергилер, шыырак адыңгыр-кавыңгыр улусту бо кижилерниң аразындан шилип алгаш, 150 хире кижиден артыргаш, өскөлериң тарадып чандыра. Аалдарыңга баргаш, арат чонну коргудуп, сүрттөңнетпейн, анаа-ла тайбың ажил кылыр кылдыр оларны оожуктурар чорук эргежок чугула деп бодаар мен, че, ыңалза-даа, кандыгыл эштер? — деп, ооң-биле бодунуң сөзүн доосту. Аңаа чыгып келген турган хөй улус ооң ол чугаазын кончуг-ла чүүлдүгүнүп көрдү. Бир кижичаңгыс тургаш, бо кожуунуң тергилекчизи Карма-Сотпа баштааш, шупту кожуунун ээн кагаш, кожуунуң таңмазын алгаш, дургунаан ужуру чүл? Мээң саналым болза, кожуун чагыргазының ол дургуннай берген даргаларын улус чоруткаш, туттуруп эккелгеш, таптыг сагыжын байысаап,



айтырар болза эки деп саналдыг мен дээрге, ооң ол саналын аңаа турган улус шупту оон-моон олдаа черле шын санал-дыр, олар хамык чүвениң ужурун билген турар ужурулуг, ыңчангаш дургуннап чоруткан болгай олар дижи, үрүңейнип үндү.

Шынап-ла, ыңчангаш сумулар, нам даргаларын чыгаш, артар кижилерни ылгаткаш, оон артканнарын ол-ла даргаларның боттарын баштады чон аразыңга ажилдаары-биле ол хүн кезээге чедир аалдарынче, сумуларынче тарадып чорутту. Арткан улусту чээрби-чээрби кижичаңгыс кылдыр үскүлээш, бир-бир даргаларың кылдыр тургускулааш, штаб тургузуп алдывыс. Штабтың даргазыңга Араттың революстуг шеринге командирлеп тургаш, аарааш чана берген турган Көп-Сөөк чурттуг Кара-Шыырапты томуйлап каан мындыг. Бир-тээ, халдап келир дээр дайзыннарга удур демисежир деп турар улус шупту боо-чөмзөктүг болур ужурулуг, а бистиң аравыста менден эгелээш, боо-чөмзөк чок кижичаңгыс хөй. Ам канчаар, коржааның хамык дүүргелерин, дары, коргулчунун, холазын, быстанын алгаш, чээрби, үжөн шаа холаларны кижичаңгыс бүрүзү октагылап алдывыс, ам ол октарың сул алыр чүве чок болган ужурунда, садыгда тургулаан патрон-даштарны биске бергилеп каан, октарывысты аңаа суккулап алдывыс.

Октарывыс дээрге тараа ок эвес болдур эвесле, бүдүн коргулчуну боттарывыс бижек-биле кезе манкылааш, бооларывыстың үттеринге таарыштыр даш-биле таптап кылган борбак октар-ла болгай.

Ол аразында аңаа ам үш хондувус, ам-даа чүвениң ужуру билдинмес. Ол хонуктар иштинде аът-хөл-даа таптыг откарган чүве чок, бодувус-даа уйгу-чыдын чок, анаа-ла дүмбей, чүгле дүн, хүн иштинде ээлчежиң таңныылдап-ла турар бо-ла. Хүнезин бээр чүве бар эвес, ол аразында Езуту чагырыкчының бир кезек сувай белерин үзе сывырып эккеп алгаш, оларны соп чип тур бис, безин мүн-даа кылбас анаа сугга дүлүп чиир чүве-ле болгай, ыңчаарга кижиниң сөөлүндө-сөөлүндө дүлген эътке мырыңай хөңү кала бээр чүве.

Үш хонганывыстың даартазында Чадаана кожуун чарылгазы турган Хомушкуну Сүрүн-оол

Чадаана аксындан Хемчикти кежиң алгаш, Хөлчүктүгеп оюп чорааш, Алдын-Булакка чедип келди. Оон ам чогум чүү болганын билген бис. Чогум чүү болганы дээрге, Темиртең, Дамдыккай, Оолакай суглар баштаан каш борбак феодалдар 50 хире кижичаңгыс алгаш, март айның 18-тиң эртен даң бажында Чадаананың кожуун төвүңге келгеш, аңаа тургулаан албан кижилерин баглап, тудуп, хап-соп эттегилээн. Кызыл-биле телефон харылзаазын үзе шапкаш, Чадаананың кара-бажыңга хоругдап олуртуп каан турган феодалдарны үндүргеш, оларның чамдызын боттарыңга кадып алгаш, чамдызын боттарыңга талалакчыларыңга организаптап, чон аразыңга боттарыңга суртаалын непередири-биле, тус-тус аалдарынче салып үндүрген болгаш боттары Шими, Чыргакыже дезип үнгүлээш, ында арат чонну дүвүредип туруп берген мындыг болган-дыр. Ынчангаш ол дээрге революстуг ачызы-биле арат чоннуң алган хостуг эрге шөлээзинге удур езулуг контрреволюстуг феодалдарның үүлгеткен херээ-дир деп чүве тодаргай болган. Барыын биле Чадаана аразында телефон харылзаазы турбаан ужурунда, чүвениң ужурун билип алыр дээр, Барыындан Чадаанаже бадырган ийи кижини демги үймээңчилерниң өөрү болур Езуту күдээзи Топчуң баштаан кезек кижичаңгыс аксынга чорда тудуп алгаш, чула шагаайтап эриидээш, аът-хөлүн былаап алгаш барган болгай. Ынчангаш ол хонуктар иштинде Хемчиктин ам бо чарыы-биле Шими, Чыргакы таварты кижичаңгыс аргажок турганы-биле, демги Сүрүн-оол ол чарыкты оюп чоруп турганы ол.

Ол аразында бистиң чорудупкан өөрүвүс демги кожуун даргазы Карма-Сотпа, ооң оралакчызы Чадамба, нарын бижик даргазы Шиниң сугларны аалдарындан барып сүрүп эккелгеннер. Оларны Бак-Көк, Шыырап суглар баштаан бир кезек кончуг идепкейлиг эрлер штабка эккелгеш, байысаап, оларның сагыжын айтырып шаанга кирген. Ол даргаларның хөй чондан коргуп сүртээри-даа медээжок, оларны мырыңай тудуп бажыңнаарыңга чедирип турган чүве болгай. Черле ыңчаш ол ийи, үш хонуктар иштинде тудуп бажыңнаан улузувус-даа

мырыңай эңдерилген, ында бар турган каш борбак казанактар барык шыгырт долган. Оларның аразында ламалар-даа, хамнар-даа, шаанда бичии дужаалдыг чораан кижилер болгаш анаа эңгиин араттар мырыңай долуг турган.

Ол-ла ыңчап турувуста Кызыл барган кожом даргазы Биче-оол аревэ кожомунуң даргалары Сүрүн болгаш Томду олар четкилеп келди. Ооң соон дарый Биче хуралдың президиум даргазы Чүлдүм бир каш шериглиг чеде берди, ыңчангаш ам демги бажыңнарда суккулап алган улузувусту шуптузун сургап-сургап, хостап үндүрдү.

Мурнунда дамчыыр чугаадан бистиң билип алганывыс болза, Чадаанада үймээң үндүргеннер марттың 18-те Барыынның төвүн эжелеп алыр дээр деп дыңналган чүве. Ынчангаш Барыынның коржаазын болгаш кожуунуң ам чагырга черлерин Алдын-Булакка бөлүп алгаш, шыңгыс камгалады, таңныылды тургузуп турганы ол чүве. Ол аразында бистер чүвениң ужурун билбейн, анаа-ла хувискаалчы хөөн-биле чыгып алгаш, дүвүрөп турувуста, демги үймээңчилер баштайгы бодалгазы чедимче бооп, боттанмайн баар орта, боттары тын демисежиң, Шими, Чыргакы, Аянгаты баштарыңче дуруглап үнгүлээш, чамдызы чажыды-биле боттарыңга талалакчыларын чыып тыртар сорулга-биле, Чөөн, Барыынның чамдык сумуларынче ийлеп, чаңгыстап тарап чорупкан турган чүве-дир. Оларның кол кардаачылары Темиртен, Тамдыккай, Оолакай баштаан бир кезек кижичаңгыс Чыргакы, Хөндөргей таварааш, Өвүрнүң Солчур, Бора-Шайже чоруй барганнар. Ол дээрге оларның кол өззз ол болган ужурунда, Араттың аъттыг Кызыл-Шериниң Кызылдан келген кеззз оларны сүрүп чоруткан мындыг болду. Ындыг болза-даа, оларның талалакчылары кай-даа баары магат чок деп чүвени барымдаалааш, серемчилеп кошкадып болбас, харын улам шыңгырадыр ужурулуг деп, Чүлдүм даргавыс дыка-ла сургады. Ынчангаш шилиндек адыңгыр-кавыңгыр дээр, бир кезек кижичаңгыс бистерге чээрби-чээрби октуг ланчылар үлөп берип кагды.

Дөртөн беш хире борбак октуг дүүргени безин чүктеп алырга, элээн хөй-аът кире бээр чүве болгай, ам чээрби октуг ланчы алгаш, ам черле мырыңай чүден-даа коргар сагыш чок апарган бис. Ол-ла кеззз мырыңай караңгылай бергенде, демги штаб даргазы Кара-Шыырап мени кел дээр деп мындыг, чеде бээримге, куду Хөндөлең аксында таңныылдап турар он кижичаңгыс бар, оларны бодун улузуң ап алгаш, барып солуг — деп мындыг. Эртен дүне садыг таңныылдаар дээр база удуваан кижичаңгыс болгай мен, ам канчаар, ол-ла дораан өөрүмге келгеш, аъттарыңар белеткенер, бо дүне Хөндөлең аксынга таңныылдаар улус-тур бис — дээримге, чүү боор, кончуг эрлерин ол-ла дораан белен болду. Аъттангаш, хаптывыс. Ол-ла аразы база элээн ырак чер болгай, дүннүң караңгызы аът кулаа-даа көзүлбес деп сөглөп болур, элээн-не чоруп келген бис.

Саяна МОНГУШ белеткээн.
(Уланчылыг).

Номчукчунуң бодалы

ХАЙНАК ХҮРЕШ

Бистиң салгалда хүрешпейн чораан эр кижичок турган: бичии оолактан эгелээш, школачылар-пионерлер, аныяктар чыыштарынга хүрештер үстүр эвес, оон улам маевкалар, суму хүрештери уламчылаар. Ынчангаш «алдан-дөрттүн чирин» кым дуглавайн чораан боор!

Тыва хүреш дээрге арга-биле хүрежир кончук шимченгир — динамиктиг хүреш чүве. Ынчан улусту дыңнаарга: «Күжү бар, а арга билбес-тир ийин» — деп октаткан улуг-шыырак эрнин дугайында ындыг үнелелди кижичыңнаар чүве.

Амгы үеде эгиир шагдан

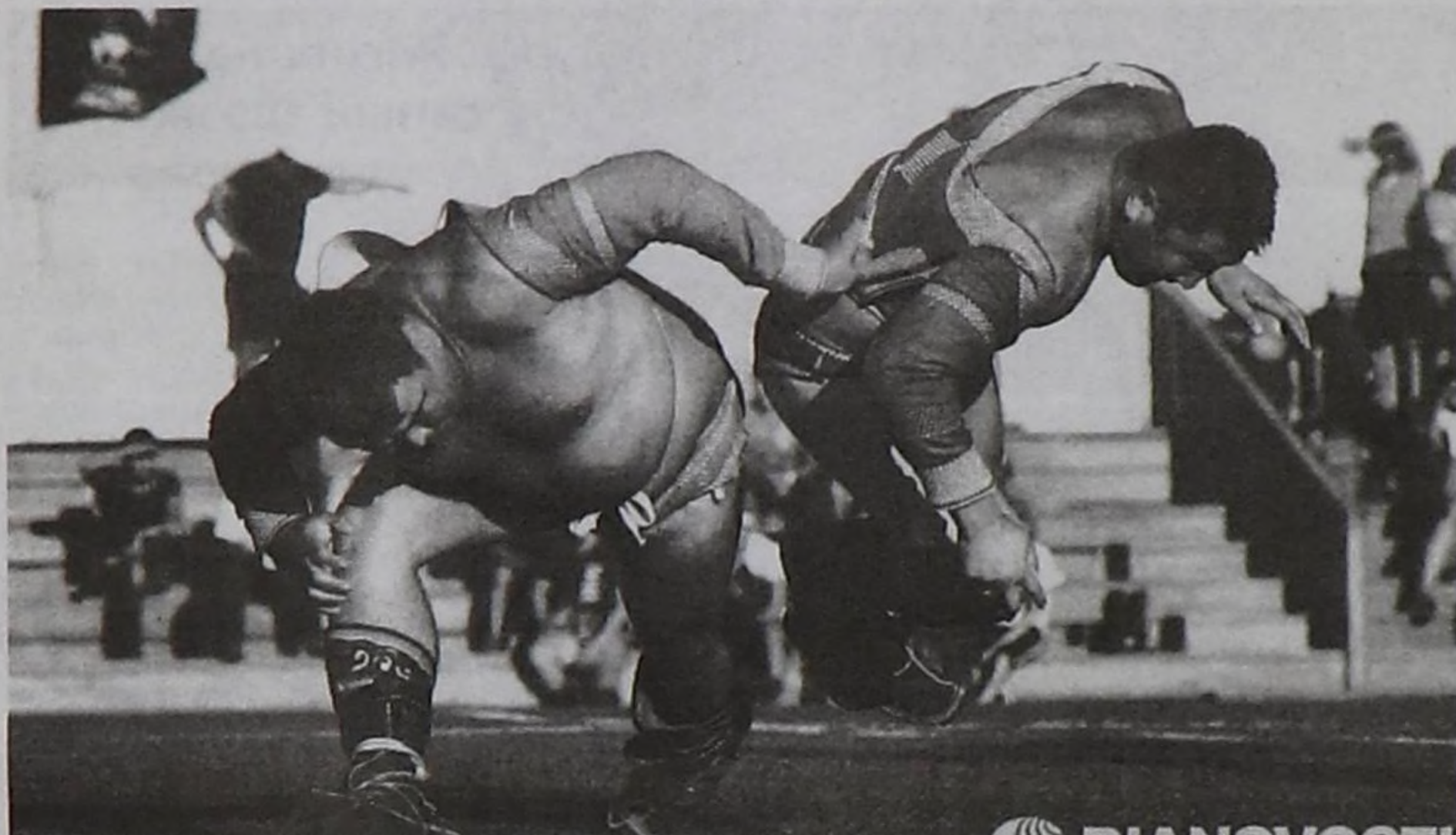
ындыг. Бистиң тыва мөгелеривис 10 минута эрткенде, ам үстүнде адааным, бистиң сураан-даа дыңнаанымыс эгезинде-ле тутчуп аар еске хүрештерже шилчий бээрлер.

Республиканың тыва Хүреш федерациясы шак мындыг «чаартылга» кылгаш, чүс-чүс чылдарда дамчып келген езу-чаңчылывысты үрөп, тыва хүрештин хей аргаларын чидирип, ооң хан-дамыры болур философиясын өскертипкен.

Тыва хүрештин кол ооргазы — мөгө кижиниң шыдамында болгай: «бир айның үжөн хонуунда, ийи айның алдан хонуунда... хүрешкеннер» дээн сөстөр кандыг-даа хөөредиг эвес. Чоокка чедир бис ынчаар хүрежип

аар кылдыр. Мөгениң туруштуг болур шынары ынчаар чидир тарбыдаттына берген. Үште, тыва хүреш амыдыралдан укталган, амыдыралга херек ужуру-уткалыг болганда, мында аваангыр, хей арга билер чорук эң чугула турда, еске чоннарның тудуштуг хүрежинче шилчий бээрге, хойт-пак, хайнак хүреш апарган болбайн канчаар. А моолчургу девиг дугайында чугаалап канчаар: тас чүве болза, дүктее берген, дүктүг чүве болза, тазара берген болгу дег.

Национал езу-чаңчыл, бурунгу культуравыс катап дирлип, чер-делегейде алдаржып турар апарган үеде чиңгине тыва хүрешти диргизери албан: кандыг-даа



тывылган чараш чиңгине тыва хүреживис чиде берген — хайнак хүреш тывылган. Сактырымга, 2000 чылдарның эгезинден бээр ышкаш. Ам мындыг болгай: мөгелер 10 минута иштинде окташпайн барганда, олар дөрт хончусундан ыяк тутчуп алгаш, улай хүрежирлер. Шак ынчаар тутчуп алгаш хүрежир чоннар Чер бөмбүрзээнде эңдерик болгай. Орустарның хүрежи — курундан баш удур тутчуп аарлар, башкирлер, татарлар, чуваштарның «кураш, корэш», туркменнерниң «гореш», хакастарның «курес» база

турдувус. Ийи талазында, мөгө кижиниң база бир шынары — чүткүлдүүнде, ынчангаш бодунуң тудужун чедип алырда, бар турган аргаларын ажыглап, чүткүп тургаш, чедип алыр болгай. Ам кандыг-дыр, че: «Че, дөрт хончудан тутчуп алыңар!» Магалыын көрөм, аваангыр-шимченгир удурланыкчызындан сезинген мөгө, 10 минута иштинде аай-дедир кеденип кылаштап, дезип тургаш, тудужун ап алыр. Дорту-биле чугаалаарга, чиик деңзилик мөгени аар деңзилик мөгеге анаа каап бергени ол ышкажыл, ол октап

10 минута, «дөрт-хончу» чокка. Мону чүгле мээң чаңгыс чер-чурттугларым, мөгелер ораны — сүт-хөлчүлөр шыдаар дээрзинге бүзүрелим улуг. А республиканың тыва Хүреш федерациясы боттарының чогаадып алганы «хайнак хүрежин» эрттирип-ле турарлар ыйнаан. Оларның эрттирип турар хүрештерин моон соңгаар парлалга, каяа-даа «тыва хайнак хүреш» дээр ба-рымдаалыг болганы үстүнде сөстөрдөн билдингир ышкажыл.

Маадыр-оол ХОВАЛЫГ,
Улустуң чогаалчызы.

БОДАНГАНЫ БОТКА ХЕРЕК

Коронавирус. Ооң дугайында хүн бүрү чугаалап тур. Бажыңга олур. Аргалыг болза, араңар бир метр чартыктан ырак чоруңар. Ол бүгү сагындырыгны хүн бүрү шын сагып, алдынып турар бис бе? Ынчалза-даа базым бүрүзүнде кичээңгейлиг болуру чугула-дыр. Москваның төп черинден дыңнадыгны май 6-да база интернеттен номчуп, вирусолог эмчиниң ол талазы-биле сүмезин хандыр угап көрдүм.

Коронавирустан бажыңга олурала база аарып болур дээн. Ол чүдөн дээрге, инфекция ижинден болуп турар, аш-чем, сугдан. Ынчангаш чүгле хайындырып каан суг ижерин



сүмөлөп турар, ол ышкаш, фрукт аймаан хайындырып каан сугга эки чуур.

Час дүшкен. Кызыл хоорайның кудумчулары бок-сүрээзи база кедерээн. Ымыраа-сээк база дойлуп, ужуп эгелээн. Бок-сүрээ бажыңнардан ырак эвес болганда, олар эжиктен, соңгадан ужуп кирип келир. Инфекция аарыглары ынчаар-даа тарап болгу дег-дир. Ол

база чайлаш чок. Үнгөш-киргеш холдарын чуур, кудумчуга аас-думчукту ажык чоргуспас, аргалыг болза кичээңгейлиг болуру чугула-дыр.

Чамдык кижилер садыгдан келгеш, шылыргай хаптарда аш-чемин кухняже дорт кирибейн, эжик аксынга дораан кылайтыр аштап, чүлгүп алыр,



аш-чемин ажык тургуспас апарган.

Лидия ИРГИТ.

Кожууннардан медээлер



Эйлиг-Хем сумузуңче хем оруу ажыттынып, паром ажылдай берген.



Чөөн-Хемчик кожууннуң Бажың-Алаак сумузуңуң (КДМС-2018) киржикчизи Меңги Ондар кожунда томуйлаттыг комиссия болгаш мал эмчилери-биле хүлээдир хоюнун шилилгезин

кылгаш, ханын ап, "Perargo" деп чаа биркалары-биле хүлээдир 200 хоюнга салган. Бо чылын хүлээп алыр киржикчизи Чодураа Монгуш бүзүрелдиги-биле шуптузун хынап көрүп алган.



Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдуң саналдааны "Эзирлерниң уязы" деп губернатор төлөвилели, мөгелер чурту — Өвүр

кожууннуң Дус-Даг сумузуңда хүреш өргээзи шалыпкын кылдынып турар. Сумунуң улуг, биче чону демнии-биле ажылдап турарлар.



Чадаананың арга-арыг ажыл-агыйы хоорай чагыргазы-биле демнешип алгаш, тарылга

шөлдерин белеткеп алган. Бистиң корр.

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

Медээлер

БАЙЫР ЧЕДИРИИШКИНИ



Бистиң эргим, ынак ававыс Сайлыкмаа Ким-ооловна АРАПЧОР май 14-те мугур 50 харлап турар. Ол Бай-Тайга кожуунун Кара-Хөл суму эмнелгезинге 30 чыл ишти үр-түнелдиг, «тергиин ажилдакчы» диртип ажилдап келген. Ававыска төрүттүнгөн хүнү таварыштыр чырык чер кырында бар-ла чүүлдерниң эң-не дээдилерин күзеп тур бис.

Ожуктуң үш дажы ышкаш,
Оглуң, кызың — ажы-төлүң
Чырык черге бодараткаш,
Кижилдыр өстүрдүңөр.
Ачавыстың идегели, чөлөнгижи,
Төрөлдерниң уштакчызы, баштыңчызы,
Эштеринер бүзүрелдиг өңнүү силер,
Арат-чоннуң хүндүткөли база силер.
Төрүттүнгөн хүнүңерде байыр тудуп,
Кол-ла чүвө — каң дөг быжыг кадыкшылды,
Ажы-төлдүң, уйнуктарның аразыңа
Мерген сөстүг өгбө болуп чурттаңар-ла, ынак авай.
Ажы-төлү болгаш уйнуктарыңдан.



Апрель 1-де бүдүргөн «АВЕНТА-М» деп ИВЛ аппараттарын ажыглаарын түр када соксаткан.

АН "Уральский приборостроительный завод" деп бүдүрүкчүнүн ТУ 9444-004-07509215-2010 демдектиг ИВЛ аппараттары ийи эмнелге черинге өрттөнгөни барымдаалааш, ажыглаарын хоруп каан.

Өкпө орнунга тынар аппараттың иштинде башкара системазы иззэш, өрттөни бээр айылды тургусканы дээш, амгы үедө чүгө даштыкы бүдүрүкчүлөргө ИВЛ-дерин ажыглаарын «Росхереглелхай-гаарал» айыткан.

Регионнарның санын эвээжедир деп турар

Архангельск облазы болгаш Ненец автономнуг округу чыңгыс субъект кылдыр каттыштырар дугайында губернаторлар Александр Цыбульский биле Юрий Бездудный май 13-те чарлаан.

Каттыштырарының чылдагааны экономиктиг бооп турар. «Бо ийи субъектилерде нефть тывыжы мөөңнеттинген, каттыжа бергеш, дотациялардан үнө бээр барымдаа тургустунуп болур» — деп, политологтар санап турар.

Бо айтырыгны референдумче үндүргөш, келир чылдан орайтавайн шиитпирлээр. Моон мурнунда 2008 чылга чедир Россия элзэн хөй регионнарын каттыштырган: Пермь облазы биле Коми-Пермяк автономнуг округ, Красноярск край-биле Таймыр болгаш Эвенкия, Камчатка облазы биле Коряк автономнуг округ, Иркутск облазы биле Усть-Орда, Чита облазы биле Агинск-Бурят автономнуг округ Забайкальск крайынче кирген.

Бистиң корр.

**УВАЖАЕМЫЕ ЖИТЕЛИ
г.КЫЗЫЛА и респ.Тыва
МАГАЗИН «ВИЛАДА»
РАБОТАЕТ
В ОНЛАЙН РЕЖИМЕ!**

**ПО ВОПРОСАМ ЗАКАЗА,
ДОСТАВКИ И ВЫДАЧИ
ТОВАРА**

**ЗВОНИТЕ по тел:
+7 (923)265-22-55**

@fts.vilada

ИП Судейманов Илгам Ханлар-оглы ОГРН 31817190000079

ДОСТАВКА

IRBIS cake

8-905-920-59-53 цех
8-905-920-40-40 кафе

ул. Дружбы, 37а
ИП УМАНОВСКАЯ НАТАЛЬЯ СЕРГЕЕВНА
ОГРНИП 316171900001995

tmg news

ИНФОРМАЦИОННОЕ АГЕНТСТВО

КУЛЬТУРА СОБЫТИЯ ПОЛИТИКА

ВСЁ О ТУВЕ

Только проверенные новости

www.tmgnews.ru

КОМПОЗИТОР ЭЖИВИСКЕ

Күчүтөннер чурту болур Сүт-ле-Хөлгө,
Кызыл-Тайга эдзэн орта төрүттүнгөн,
Ырлыг-Шоорлуг Хемчик хемниң уян үнүн
Ыя чаштан чараш ырын дыңнап өскөн.

Аныяк чаш өөреникчи чылдарында
Алдан-Маадыр школазы уя болган,
Ак-көк булут, бурган башкы чаяап берген
Аялгалар чедип алган, үдеп чоруур.

Улуг Седой — чажыт ады.
Бистер база аңаа тааржып чаңчыккан бис.
Улуг композ Соловьев-Седой ышкаш,
Улус чонга, чараш ырлар бодаразын.

Шынап, адың эрес болгаш ыңдыг боор сен,
Шылаг билбес, кезээ-дир сен, көрүп чор бис,
Ажыл-иштиң хоочуннарын чыып алгаш,
Аян тудуп, ойнадып-даа чоруур болдун.

Александр ООРЖАК.

14.05.2017ч.

"ЭКИ-ЛЕ БЕ? АМЫР-ЛА БЕ"

Ханым чаңгыс төрзэннерим
Кажанда-даа утпайн чорууйн.
Хаая-даа бол: "Эки бе?" деп
Хайгаараан дег, сурагланыйн.
"Эки бе?" дээн ээлдек сөзүм
Эззин тыппайн баары магат...

Өгбелерин, төрелдерин,
Өзе берген уругларын
Аргый бодап, сактып орап
Авам, ачам амыразын.
"Аваа-ай, ачаа-ай, амыр бе?"

деп
Айтырарын черле утпайн.

"Даайым, чээним,
дуңмаларым,
Даай-авай, акый, угбай,
Чаавай, честей, чуржу..." диген
Чараш, эргим сестер көвей.
Чүрек өөрүүр: "Экии!" дээним
Чүс, муң белек орнун солуур.

Май, 2020 ч.
Лидия ООРЖАК.

солуннун сайтызы: //shyn.ru

электроннуг почтазы: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражы: 10149 кезек

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Кол редакторнун хүлээлгезин күүседип турар
В.Э. Чанзан.
Редактор: В.А. Петров.

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн адреси:
667000. Тыва Республика
Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Редактор — 2-01-35.
Чарлал килдизи — 2-18-10
Менеджер: Донгак Ч.Б. каб. 309

Солун чыскаакчылары:
С.Н. Монгуш, Ч.Н. Мачык. — 2-17-94
Корректорлар В.О. Куулар, Ч.О.
Саая. — 2-17-94

Харылзаа, информация тех-
нологиялары болгаш массалыг
коммуникациялар адырынга хай-
гаарал талазы-биле федералдыг
албаннун Тыва Республика тала-
зы-биле эргелели «Шын» солуну
2012 чылдың декабрь 3-те бүртү-
кзэн. Херчилелдин дугаары — ПИ
№ТУ17-00068.

Солуну «Тываполиграф» АН-ге парлаан.
(Индекс: 667000. Тыва Республика, Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1).
Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле
дүүшпейн барып болур. Айтыгынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары
дээш авторлар боттары харылаар.
Чагыдылга индекси: хуу кижилерге — П6855, организацияларга — П6860
Солун неделяда үш катал үнер. Хемчээли 2 парлаар ама.
Номерни парлагаже дужааганы: график езуугаар — 21 00, херек кырында — 20 20.
Солун келбейн барганда, 2-11-52 телефонче долгара.